INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №10 (2026). OCTOBER
innovativepublication.uz

PARATEXTUALITY IN THE NOVEL "YALDO KECHASI": THE INTERTEXTUAL FUNCTION OF THE TITLE, EPIGRAPH, AND CHAPTER TITLES

Xo'jamurodova Oydin Xo'jamurod qizi

Head of the Department of Languages, Asia University of Technology
PhD in Philology, Associate Professor
Karshi, Uzbekistan

Abstract: This article analyzes Khayriddin Sulton's novel *Yaldo Kechasi* (2025) based on Gérard Genette's theory of paratextuality. It examines the symbolic and mythopoetic layers of the novel's title, the architextual and hypertextual functions of the subtitle "An Appendix to *O'tkan kunlar*," and the role of the cover illustration and in-text document headings in shaping readers' expectations. Particular attention is given to substantiating how the work emerges from the afterword "Yozg'uchidan" ("From the Author") in Qodiriy's novel, that is, from the paratext of the hypotext.

Keywords: paratextuality, Gérard Genette, peritext, epitext, title, epigraph, *Yaldo Kechasi,* hypertextuality, architextuality, *O'tkan kunlar*.

«YALDO KECHASI» ROMANIDA PARATEKSTUALLIK: SARLAVHA, EPIGRAF VA BOB NOMLARINING INTERTEKSTUAL VAZIFASI

Xo'jamurodova Oydin Xo'jamurod qizi
Osiyo texnologiyalar universiteti "Tillar" kafedrasi mudiri,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,
Qarshi shahri, O'zbekiston

Annotatsiya: Maqolada Xayriddin Sultonning «Yaldo kechasi» (2025) romani J.Jenettning paratekstuallik nazariyasi asosida tahlil qilinadi. Roman sarlavhasining ramziy-mifopoetik qatlami, «'O'tkan kunlar'ga ilova» qo'shimcha sarlavhasining arxitekstual va gipertekstual vazifasi, muqova tasviri hamda matn ichidagi hujjat sarlavhalarining o'quvchi kutilmasini shakllantirishdagi o'rni ko'rsatiladi. Asarning Qodiriy romanidagi «Yozg'uchidan» xotimasi - ya'ni gipomatnning paratekstidan o'sib chiqqani alohida asoslanadi.

Kalit so'zlar: paratekstuallik, J.Jenett, peritekst, epitekst, sarlavha, epigraf, «Yaldo kechasi», gipertekstuallik, arxitekstuallik, «O'tkan kunlar»

Kirish

Intertekstuallik muammosi o‘zbek adabiyotshunosligiga kirib kelganidan buyon tadqiqotchilar e’tibori, asosan, iqtibos, alluziya va reminissensiya hodisalariga qaratildi. Matnlararo munosabatning bu uch shakli, shubhasiz, eng ko‘zga tashlanadigan va eng oson qayd etiladigan qatlamdir. Biroq matnning o‘quvchi bilan uchrashuvi asar birinchi jumlasidan emas, balki undan ancha oldin - muqovadagi nomdan, qo‘shimcha sarlavhadan, nashriyot izohidan, epigrafdan boshlanadi. Fransuz nazariyotchisi Jerar Jenett ana shu oraliq hududni paratekst deb atagan va uni «ostona» (seuil) metaforasi bilan izohlagan [5]. Ostona - na tashqarida, na ichkarida bo‘lgan, ammo ichkariga qanday kirishni belgilaydigan makon. «Yaldo kechasi» romani bu nuqtai nazardan o‘ta qulay material beradi, chunki asar o‘z paratekstlari bilan o‘quvchiga ochiq murojaat qiladi va o‘qish strategiyasini oldindan shakllantiradi.

Jenett transtekstuallikning besh ko‘rinishini ajratadi: intertekstuallik (iqtibos, plagiat, alluziya), paratekstuallik (sarlavha, epigraf, so‘zboshi, izohlar), metatekstuallik (matn haqidagi tanqidiy mulohaza), gipertekstuallik (bir matnning ikkinchisidan o‘sib chiqishi) va arxitekstuallik (janr ko‘rsatkichi) [4]. Bu tasnif o‘zbek adabiyotshunosligida ko‘proq umumnazariy planda keltiriladi, konkret badiiy matn tahliliga esa kamdan kam tatbiq etiladi. «Yaldo kechasi»da sanab o‘tilgan beshta munosabatning deyarli barchasi faol, ammo ularning ichida paratekstual qatlam alohida yuk tashiydi: u qolgan to‘rttasining ishga tushish kaliti vazifasini bajaradi.

Romanning bosh sarlavhasidan boshlaylik. «Yaldo kechasi» birikmasi sharq madaniy an’anasida aniq semantik yukka ega. Yaldo - yilning eng uzun tuni, qish quyosh to‘xtashi kechasi; forsiy she’riyatda u hajr, intizorlik va zulmatning ramzi sifatida qo‘llanadi. Ayni paytda bu tunning ikkinchi, ko‘pincha e’tibordan chetda qoladigan ma’nosi bor: yaldo kechasi - zulmatning cho‘qqisi bo‘lgani bilan birga, undan keyin kunning uzaya boshlashi muqarrar bo‘lgan burilish nuqtasi. Sarlavha, demak, bir vaqtning o‘zida ham fojiani, ham undan keyingi yorug‘lik umidini kodlaydi. Mustamlaka davri Turkiston tarixiga nisbatan qo‘llanganda bu ikki ma’nolilik butun asar konsepsiyasini bir birikmaga jo qiladi: millat boshiga tushgan eng qorong‘i tun tasvirlanadi, ammo tasvirning o‘zi tong otishiga ishonch bilan yo‘g‘rilgan.

Sarlavhaning bu ikki qatlamliligi o‘quvchi uchun darhol ochilmaydi. U asar o‘qib bo‘linganidan keyin qayta anglanadi - Jenett buni paratekstning «kechiktirilgan ta’siri» deb ataydi. Shu bois sarlavha matnni nafaqat boshlaydi, balki yakunlaydi ham: oxirgi sahifadan keyin muqovaga qaytgan o‘quvchi nomni boshqacha o‘qiydi. Tarixiy romanda bu mexanizm alohida ahamiyatga ega, chunki u tarixiy voqelikning tugallanganligi bilan badiiy talqinning ochiqligi o‘rtasida ko‘prik tashlaydi.

Romanning qo‘shimcha sarlavhasi - «O‘tkan kunlarga ilova» - paratekstual

apparatning eng kuchli elementidir. Jenett tasnifi bo‘yicha bu birikma bir vaqtda ikki vazifani bajaradi. Birinchidan, u arxitekstual ko‘rsatkich: asarning janr maqomini belgilaydi, uni mustaqil roman emas, balki ma’lum bir matnga nisbatan ikkilamchi, unga bog‘langan matn sifatida taqdim etadi. Ikkinchidan, u gipertekstual deklaratsiya: gipomatn (Qodiriy romani) birinchi jumladan ham oldin oshkor e’lon qilinadi. Odatda gipertekstual munosabat o‘quvchi tomonidan matn davomida sezilib boradi; bu yerda esa muallif uni yashirmaydi, aksincha, o‘qish shartnomasining asosi qilib qo‘yadi.

Bunday ochiq deklaratsiyaning oqibatlari jiddiy. O‘quvchi romanni mustaqil asar sifatida emas, balki ma’lum matnning davomi sifatida o‘qiydi va har bir voqeani, har bir qahramonni «O‘tkan kunlar» bilan solishtirib boradi. Muallif shu tariqa o‘z zimmasiga og‘ir majburiyat oladi: u Qodiriy yaratgan badiiy olamning ichki mantig‘iga sodiq qolishi shart. Ayni paytda bu deklaratsiya unga katta imkoniyat ham beradi - u qahramonlarni qaytadan tanishtirib o‘tirmaydi, o‘quvchi xotirasida tayyor turgan obrazlar zaxirasiga tayanadi va bevosita yangi mazmunni bayon etishga kirishadi.

Mazkur maqolada ilgari suriladigan asosiy nazariy xulosa quyidagicha: «Yaldo kechasi» Qodiriy romanining asosiy matnidan emas, balki uning paratekstidan o‘sib chiqqan. Ma’lumki, «O‘tkan kunlar»ning «Yozg‘uchidan» deb nomlangan xotimasida Yodgorbekning keyingi taqdiri va undan qolgan ikki o‘g‘ilning qarama-qarshi yo‘llari haqida bir necha jumla ma’lumot beriladi [1]. Bu jumlalar romanning badiiy to‘qimasiga kirmaydi - ular muallifning matndan tashqaridagi izohi, ya’ni tipik paratekstdir. Xayriddin Sulton aynan shu paratekstni o‘z asarining syujet urug‘iga aylantirgan.

Gipertekstuallik nazariyasi nuqtai nazaridan bu kamdan kam uchraydigan holat. Odatda gipermatn gipomatnning markaziy syujetini qayta ishlaydi, uni boshqa davrga ko‘chiradi, parodiya qiladi yoki davom ettiradi. Bu yerda esa manba sifatida asosiy matn emas, uning chekkasi, ostonasi tanlangan. Natijada paratekst o‘z maqomini o‘zgartiradi: «O‘tkan kunlar» uchun ikkilamchi, izohlovchi bo‘lgan matn parchasi «Yaldo kechasi» uchun birlamchi, generativ matnga aylanadi. Bu hodisani paratekstning gipomatnga aylanishi deb atash mumkin va u o‘zbek adabiyotida intertekstual munosabatning o‘ziga xos, nazariy jihatdan qiziqarli namunasidir.

Paratekstual apparatning uchinchi muhim elementi - nashr dizayni, Jenett atamasi bilan aytganda, nashriyot peritekstidir. Romanni chop etgan nashriyot muqovadagi qahramon siymosida to‘rt personaj - Otabek, Yodgorbek, Ozodbek va Odilbek timsoli birlashtirilganini alohida ta’kidlagan [7]. Bu tafsilot vizual paratekstning g‘oyaviy yukini ko‘rsatadi: to‘rt avlodning bitta yuzda jamlanishi asarning markaziy g‘oyasi - avlodlar o‘rtasidagi ma’naviy uzviylikni so‘zsiz, tasviriy yo‘l bilan ifodalaydi.

O‘quvchi bu g‘oyani birinchi sahifani ochmasdan oldin qabul qiladi.

Nashriyot peritekstining yana bir qirrasi - asarning e’lon qilinish konteksti. Roman 2025-yilda «Xaybar-25» nashriyotida chop etildi [2] va qisqa vaqt ichida matbuotda keng muhokamaga sabab bo‘ldi [6; 8; 11]. Bu muhokamalar, Jenett tasnifiga ko‘ra, epitekst - kitob tashqarisidagi, ammo uni o‘qishga ta’sir qiluvchi paratekstlar toifasini tashkil etadi. Muallif bilan suhbatlar, taqrizlar, ijtimoiy tarmoqdagi munozaralar o‘quvchining asarga yondashuvini oldindan shakllantirdi. Tarixiy mavzudagi asarlar uchun bu omil ayniqsa kuchli: o‘quvchi badiiy matnni o‘qishdan oldin uning tarixiy haqiqatga munosabati haqidagi bahsdan xabardor bo‘ladi.

Epigraf paratekstning eng «adabiy» shakli hisoblanadi. Uning vazifalari nazariyada aniq tasniflangan: mavzuni oldindan belgilash, muallif pozitsiyasini bilvosita bildirish, matnni ma’lum an’anaga ulash hamda kinoyaviy masofa yaratish. Tarixiy romanda epigraf, odatda, yana bir vazifani bajaradi - u bayon qilinayotgan voqealarning hujjatli asosiga ishora qiladi. Shu sababli epigraf manbasining tanlanishi (muqaddas matnmi, solnomami, she’riy parchami, rasmiy hujjatmi) muallifning tarixga qanday yondashayotganini ochib beradi. «Yaldo kechasi»dagi epigraflarni ana shu to‘rt vazifa bo‘yicha tasniflash romanning g‘oyaviy strukturasini aniqlashtirishga xizmat qiladi.

Bob nomlari - ichki peritekstning asosiy ko‘rinishi. Ular matnni bo‘laklarga ajratibgina qolmay, o‘quvchiga yo‘l xaritasini beradi va har bir bobning mazmuniy yadrosini oldindan e’lon qiladi. Tarixiy romanda bob nomlarining ikki tipi ajratiladi: voqeaga ishora qiluvchi nomlar (ular xronologik izchillikni mustahkamlaydi) va ramziy nomlar (ular voqeani umumlashtirib, unga baho beradi). Birinchi tip solnoma an’anasiga, ikkinchisi badiiy umumlashtirishga yaqin turadi. Ikkalasining matn ichida qanday nisbatda taqsimlangani asarning tarixiy haqiqat va badiiy voqelik o‘rtasidagi muvozanatini ko‘rsatuvchi aniq ko‘rsatkichdir.

Romandagi hujjat parchalari ham o‘ziga xos ichki paratekst vazifasini bajaradi. Yusufbek hojining nabirasini ko‘rish armoni haqidagi maktubi, Rafiq maxzumning chaqimchilik xati, ulamolarning harbiy gubernatorga yozgan arzi, Yodgorbekning halokati haqidagi gazeta xabari [7] - bularning har biri o‘z sarlavhasi, o‘z muallifi va o‘z murojaat qiluvchisiga ega mustaqil matnchalardir. Badiiy matn ichiga joylashtirilganda ular ikki yoqlama ishlaydi: bir tomondan, voqeani hujjatli jihatdan tasdiqlaydi, ikkinchi tomondan, bayonni to‘xtatib, o‘quvchini boshqa nutq registriga olib o‘tadi. Shu ma’noda ular matn ichidagi ostonalar - mikroparatekstlardir.

Paratekstual tahlilning amaliy qiymati shundaki, u asarning intertekstual tabiatini eng iqtisodiy yo‘l bilan ochib beradi. Tadqiqotchi roman matnining har bir sahifasidan alluziya qidirib chiqish o‘rniga, avval uning ostonalarini - sarlavha, qo‘shimcha

sarlavha, muqova, epigraf va bob nomlarini tizimli tavsiflaydi va shu asosda matnning qaysi an'analarga ulanganini aniqlaydi. «Yaldo kechasi» misolida bu yo'l darhol natija beradi: paratekstlar asarning Qodiriy an'anasiga, jadid matbuoti tajribasiga va sharq she'riy ramziyatiga bir vaqtda ulanganini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, paratekstual yondashuvning chegaralarini ham ko'rsatib o'tish lozim. Paratekst muallif (yoki nashriyot) tomonidan ongli ravishda shakllantirilgan va shu bois u o'quvchiga ma'lum talqinni singdirishga qaratilgan bo'ladi. Tadqiqotchi uni matnning obyektiv xususiyati sifatida emas, balki muallif strategiyasining bir qismi sifatida baholashi kerak. «'O'tkan kunlar'ga ilova» birikmasi romanning Qodiriy asariga nisbatini ochiq e'lon qiladi, ammo bu nisbatning badiiy jihatdan qay darajada amalga oshganini faqat matn tahlili ko'rsatadi. Paratekst va'da beradi, matn esa uni bajaradi yoki bajarmaydi - ikkalasi orasidagi masofa ham mustaqil tadqiqot predmetidir.

1. «Yaldo kechasi» romanining paratekstual apparati tasodifiy emas, balki tizimli tarzda shakllantirilgan: sarlavha, qo'shimcha sarlavha, muqova tasviri va ichki hujjat sarlavhalari yagona g'oyaviy yo'nalishda - avlodlar ma'naviy uzviyligi g'oyasiga xizmat qiladi.
2. Sarlavhadagi «yaldo kechasi» birikmasi ikki qatlamli semantikaga ega: u ham zulmatning cho'qqisini, ham undan keyingi yorug'likning muqarrarligini bildiradi. Shu ikki ma'nolilik butun asar konsepsiyasini bir birikmaga jamlaydi.
3. «'O'tkan kunlar'ga ilova» qo'shimcha sarlavhasi bir vaqtda arxitekstual (janr maqomini belgilovchi) va gipertekstual (gipomatnni oshkor e'lon qiluvchi) vazifani bajaradi hamda o'qish shartnomasining asosini tashkil etadi.
4. Roman Qodiriy asarining asosiy matnidan emas, uning «Yozg'uchidan» xotimasi - ya'ni paratekstidan o'sib chiqqan. Bu hodisani paratekstning gipomatnga aylanishi deb atash mumkin va u o'zbek adabiyotidagi intertekstual munosabatning nazariy jihatdan o'ziga xos namunasidir.
5. Matn ichiga joylashtirilgan maktub, arz va gazeta xabarlari mikroparatekst vazifasini bajaradi: ular voqeani hujjatli jihatdan tasdiqlash bilan birga, o'quvchini boshqa nutq registriga olib o'tuvchi ichki ostonalar hisoblanadi.
6. Paratekstual tahlil tarixiy romanning intertekstual tabiatini eng iqtisodiy yo'l bilan ochib beradi, ammo u matn tahlilining o'rnini bosmaydi: paratekst va'da beradi, matn esa uni amalga oshiradi - ikkalasi orasidagi masofa mustaqil tadqiqot predmetidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qodiriy A. O'tkan kunlar // Besh jildlik. I jild. – Toshkent: Info Capital Group, 2017.

2. Sulton X. Yaldo kechasi («O‘tkan kunlar»ga ilova): tarixiy roman. – Toshkent: Xaybar-25, 2025. – 461 b.
3. Qosimov B. Milliy uyg‘onish. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002.
4. Genette G. Palimpsestes: La littérature au second degré. – Paris: Seuil, 1982.
5. Genette G. Seuils. – Paris: Seuil, 1987.
6. Iskandar I. «Yaldo kechasi»: xulosa va saboqlar // Jadid. – 2026. – 9-yanvar, 2-son. Elektron manba.
7. Shavkat Sh. «Yaldo kechasi»ni kuting va o‘qing! (Sh.Sohibov bilan suhbat) // Jadid. – 2025. – 28-noyabr, 48-son. Elektron manba.
8. Pulatov I. Millatning eng uzun va qorong‘i kechasi haqida bilasizmi? // Kun.uz. – 2026. – 9-may. Elektron manba.
9. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму. – Москва: Прогресс, 2000. – С. 427–457.
10. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – Москва: Прогресс, 1989.
11. Yurt qayg‘usi haqidagi asar – «Yaldo kechasi» tajallisi // Oyina.uz. – 2026. Elektron manba.
12. Xo‘jamurodova O.X. «Yaldo kechasi» romanida intertekstuallik – tarixiy voqelikni badiiy haqiqatga aylantirishning asosiy vositasi sifatida. – Zenodo, 2026. – DOI: 10.5281/zenodo.23208557.
13. Lukács G. The Historical Novel. – London: Merlin Press, 1962.
14. Hutcheon L. A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction. – New York: Routledge, 1988.